

УДК 94(477):930'06:342 «1990–2000»

Вадим Бондар*
(Київ)

СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ НАЦІЄТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ 1990–2000-х рр.

У статті проаналізовано сучасні концепції українського націєтворення 1990–2000-х рр., погляди вчених стосовно того, яку роль у цьому процесі відіграють регіоналізм, мова, ідентичність, релігія та ін.

Ключові слова: історіографія, нація, Україна.

В статье проанализированы современные концепции строительства украинской нации 1990–2000-х гг., взгляды ученых относительно того, какую роль в этом процессе играют регионализм, язык, идентичность, религия и пр.

Ключевые слова: историография, нация, Украина.

The article analyzes the modern conceptions of Ukrainian nation-building in the 1990's — 2000's, the views of scientists as to what role in this process play regionalism, language, identity, religion etc.

Keywords: historiography, nation, Ukraine.

«Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя» (І. Франко, 1905 р.).

Слова великого українця, сказані більше ста років тому, актуальні й сьогодні. Минуло двадцять років після всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., на якому 90,32% населення висловились за підтримку незалежності України. Питання творення української нації стало одним із найважливіших. Воно викликало рефлексії та дискусії серед істориків, політологів, соціологів, публіцистів, у мережі Internet. На думку одних, українці стали політичною чи громадянською нацією, інших — лише знаходяться на початковому етапі цього процесу, треті наводять аргументи на користь тез про «дві України», «дві нації» і т.п. Різняться погляди на те, навколо яких символів мають гуртуватися мешканці України. У даній статті проаналізуємо сучасні концепції українського націєтворення 1990–2000-х рр., погляди вчених стосовно того, яку роль у цьому

* **Вадим Бондар** — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

процесі відіграють фактор регіоналізму, мова, ідентичність, історична пам'ять, релігія та інші.

Ознаки нації

Загалом мова науки, політики, економіки і ЗМІ не завжди відрізняє етнічну націю від політичної, що виглядає не зовсім доречним. Тривають дискусії про те, на які чинники громадянської держави повинна орієнтуватися українська нація: на етнічні та мовні, чи на політичні. Вітчизняні дослідники при обстоюванні своїх поглядів на націєтворення інколи використовують ознаки лише етнічної або політичної нації, хоча тут важливо застосувати комплексний підхід. Вважаємо за доцільне торкнутись теоретичної складової проблеми, зокрема поняття «нація», ознак етнічної та політичної нації в ракурсі українського націєтворення.

Сьогодні існує багато визначень поняття «нація». Воно вживається переважно у двох значеннях: 1) політична (громадянська) нація — суверенна спільнота громадян певної держави, незалежно від етнічного походження; синонім «державо-нація»; 2) етнічна нація — усталена спільнота людей, об'єднана етнокультурним походженням¹. Теоретик націй і націоналізму Е. Гелнер вважав, що двоє людей належать до однієї нації тоді, коли вони визнають одне одного як таких, що належать до однієї нації. Іншими словами, нації створює людина, нації є продуктом певних переконань, прихильностей та взаємного визнання². Це схоже з ідеями Б. Андерсона, який відзначав, що нації — це уявлена політична спільнота. Це відбувається тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного з них житиме образ їх співпричетності³.

На захист нації виступає Е. Сміт. Він зауважив, що без етнічного родоvodu нація розпадеться. Автор доводить, що націоналізм черпає силу зі своєї вкоріненості в історичній минувшині. «Націоналістична ідеологія може пустити корені в конкретний ґрунт, тільки якщо вона зачіпає народну струну, її підхоплюють, а вона надихає певні соціальні групи й верстви»⁴.

В Конституції України поняття «українська нація» не визначене. Натомість, у ст. 11 вказано, що «державою сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної,

¹ Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К., 2010. — Т. 7.: Мл–О. — 2010. — С. 348–349.

² Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. — К., 2003. // Інтернет ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/gellner/gel02.htm>

³ Андерсон, Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. В. Морозов. — 2-ге вид., перероб. — К., 2001. — С. 22.

⁴ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. — К., 2006. — С. 12.

культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»⁵.

Г. Касьянов розглядає «націю» через сукупність її об'єктивних і суб'єктивних ознак. На його думку, вирішальними для існування нації є суб'єктивні ознаки, наявність яких чітко вказує на факт реального існування певної, конкретної нації як такої. Насамперед, це колективна солідарність, почуття спільності, щоденний плебісцит, національна свідомість⁶. Загалом у літературі відзначаються такі суб'єктивні ознаки нації: національна ідея, національна само-свідомість, національна свідомість (усвідомлення національної ідентичності, соціальної, культурної окремішності, поліетнічної, як правило, спільноти), комплекс духовно-культурних і політичних цінностей, національні інтереси, історична пам'ять і міфологія, історія, з якою люди себе ідентифікують та ін.

Дослідники відзначають унікальність «українського варіанту» становлення нації і націоналізму, який має свої специфічні ознаки. Г. Касьянов стверджує, що «етнічний» компонент нерідко переважає у розумінні «нації» в Україні через тривалу бездержавність українців, вплив народницьких традицій в сучасному суспільствознавстві, інерцію радянських часів, коли панувала етнологічна концепція нації тощо⁷. М. Рябчук унікальність українського націєтворення вбачає у рідкісному поєднанні певних процесів і явищ, зумовлених регіональними, етнічними та історичними особливостями⁸.

На думку М. Поповича, національна ідея відображає суперечність між етнічним та політичним поняттями «нація». Він обґрунтовує положення, що «нація-культура» історично передре «нації-державі», а сама «нація-держава» політично виправдана тоді, коли за нею стоїть специфічна і самостійна «нація-культура». Тому політична національна спільнота є неминуче полікультурною, а в Україні — багатонаціональною⁹.

Г. Зімон, аналізуючи європейський досвід націоналізму стверджує, що лише етнічних чи політичних націй практично немає. Такі чинники, як мова, культура, історія, завжди повинні взаємодіяти та здійснювати спільний вплив з такими, як громадянське суспільство, конституційний патріотизм, суб'єктивне усвідомлення належності. Що ж стосується України, автор переконаний, що тут національна свідомість зможе розкрити свій ліберальний потенціал лише за умови, що інклюзивним громадянським чинникам надаватимуть пріоритет порівняно з етнічними ексклюзивними чинниками без втрати українською мовою та культурою політичного значення¹⁰.

⁵ Інтернет ресурс. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

⁶ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. — К., 1999. — С. 55.

⁷ Там само. — С. 260.

⁸ Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». — К., 2000. — С. 5.

⁹ Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М.В. Попович та ін. — К., 2005. — С. 10–11.

¹⁰ Зімон Гергард. Демократія та нація: демократія та загрози. // Україна. Процеси націєтворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К., 2011. — С. 341.

Загалом в історіографії переважає думка, що саме створення політичної (державної, громадянської) нації, а також спільна взаємодія елементів етнічної і політичної націй мають стати пріоритетом в Україні.

Концепції українського націєтворення

Окремі питання українського державо- і націєтворення стали об'єктом вивчення багатьох дослідників. Серед інших, ґрунтовнію й комплексним характером вирізняються концепції українських вчених Я. Грицака, Г. Касьянова, М. Рябчука та зарубіжного дослідника Е. Вілсона. Тому ми проаналізуємо їх праці, акцентуючи увагу на таких чинниках творення нації:

1. Чинники, які сприяють і заважають формуванню в Україні політичної нації і громадянського суспільства.
2. Регіоналізм, зокрема якою мірою він впливає на націєтворення в Україні.
3. Роль мови у процесі творення нації.
4. Національна свідомість (ідентичність), історична пам'ять.
5. Релігійний фактор та ін.

Національне відродження, або початковий період становлення державної нації (Георгій Касьянов)

У своїх працях Г. Касьянов проаналізував теоретичні аспекти становлення української нації і націоналізму, а також здійснив глибокий аналіз історії України останніх двадцяти років, в тому числі й з погляду націогенези¹¹. Він доводить, що на процесі формування громадянської нації в Україні на початку 1990-х рр. негативно позначились соціально-економічна криза, складна історія попередніх років, занижений рівень національної самосвідомості самих етнічних українців і їхня здатність до мобілізації під національними гаслами. Низьким залишався соціальний статус української мови і культури, української преси, книговидання і телебачення — у цих сферах домінувала російська мова. Г. Касьянов вважає, що на референдумі 1991 р. голосували не так за незалежну Україну, як проти союзного центру і швидку перспективу економічного добробуту¹².

На думку дослідника, націєтворенню заважало те, що для бюрократичної еліти побудова нації була справою їх власної легітимації та самозбереження. Політики використовували етнокультурні та мовні відмінності й їх регіональну специфіку у своїх ситуативних політичних інтересах й на виборах. Не останню роль відіграло й конфесійне розмаїття.

Але чи не головною перепоною у творенні нації, як доводить Г. Касьянов, був економічний фактор, а саме «великий переділ» у економіці, існування останньої між ринком і державним капіталізмом, «прихватація». Наслідком цього стало різке збагачення меншості й збідніння основної частини населення.

¹¹ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. — К., 1999. *Його ж.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. — К., 2007.

¹² Касьянов Г.В. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. — С. 120.

Зросла реальна влада груп інтересу/впливу. Відтоді спостерігається щораз більше відчуження держави від суспільства та особи й відсутність реальної демократії. В Україні склалася ситуація, коли переважна більшість населення сповідувала принцип невтручання, який порушувався лише в періоди виборчих кампаній.

Г. Касьянов проаналізував процес зрощення бюрократії з фінансово-промисловою та аграрною олігархією, зокрема те, як зазначені суспільні групи з різним ступенем інтенсивності використовують зовнішні атрибути національної державності (символіку, мову, ідеологеми) для власної легітимації, яка дає їм право нібито представляти інтереси нації. «Насправді апеляція цих груп до гасел і символів громадянського націоналізму дозволяє їм не лише узаконювати свій статус, а й використовувати його для власного збагачення і політичного прикриття масштабного перерозподілу власності»¹³.

Можна погодитися з твердженням Г. Касьянова про те, що розбудова нації відбувалася більше в шкільних класах, у редакціях газет і видавництвах, у вищих навчальних закладах і кабінетах учених, ніж на політичних трибунах чи коридорах влади. Важливу роль відіграли шкільні підручники і посібники, українізація історії, подання історії України як етнічних українців. Формально освіта стала україномовною, і в цьому сенсі вона трансформувалася на потужний чинник перетворення української на мову держави та нації. Неформально ж зберігалася ситуація двомовності. Важливою особливістю України стало те, що місцеві еліти зробили вибір на користь політичної концепції нації.

Дослідник підважує тезу, що територія є важливою складовою у формуванні української нації, акцентуючи на тому, що її етнічні землі постійно були поділені між різними державами. Також існує досить значна група людей, котрі втратили свою національну ідентичність, і для котрих зараз базовою є ідентичність територіальна («ми-місцеві»), донаціональна за своєю суттю. Вагому роль у цьому процесі відіграв конфлікт етнічних українців, етнічних росіян і російськомовних українців, коли національна ідентичність останніх була ситуативною.

Г. Касьянов доводить, що виник не так розкол країни за уявними кордонами «Схід–Захід», «російськомовні–україномовні», як цілком реальне провалля між правлячими владними елітами й більшістю населення, між багатими й бідними, між бюрократією й громадянами¹⁴. На його думку, на характер формування української нації вплинуло наступне культурно-мовне розмаїття: російськомовний індустріальний схід України, промислово-аграрний південь, де переважала мішана мовна (і культурна ідентичність), здебільшого аграрний україномовний та «суржиковий» центр (області, що розташовувалися по периметру довкола Києва) та аграрно-промисловий україномовний захід¹⁵.

Мовну самоідентифікацію українців Г. Касьянов не ототожнює з національною: «Скільки праць, написаних літературною українською мовою, спрямовува-

¹³ Там само. — С. 401.

¹⁴ Там само. — С. 403.

¹⁵ Там само. — С. 123.

лись на обґрунтування тези про «злиття націй», скільки «українофонів» були водночас «україножерами» або взагалі не знали своєї національної приналежності, скільки людей, що не розмовляли і не знали української мови, вважали себе українцями за національністю?¹⁶

Загалом, Г. Касьянов доходить висновку, що принаймні на рівні декларацій і частково на рівні суспільної практики відбувається формування української нації. Найбільшим успіхом 1990-х він вважає українізацію самих етнічних українців, про що свідчили як офіційні результати українізації школи, так і збільшення питомої ваги громадян країни, котрі ідентифікували себе як українців. «По-суті, 1990-ті роки і початок 2000-х — це переважно реалізація проекту відновлення культурних і мовних прав українського етносу, що можна вважати одним з найважливіших елементів розбудови громадянської нації»¹⁷.

На його думку, Україна перебуває на початковому періоді становлення державної нації, де важливе значення має легітимізація її вимог історичними аргументами, показ давніх історичних коренів тощо. Проект творення громадянської нації завмер на стадії політичних декларацій, перманентних дискусій та законодавчих форм, які непослідовно втілювалися у фактичному житті.

Г. Касьянов має рацію, коли перепоною у творенні української політичної нації називає важку спадщину радянського ладу, занепад і розвал якого відбувається й до сьогодні. Про це свідчить діяльність породжених цим ладом суспільних інститутів та структур, моделей соціальної поведінки і культурних типів з відповідними наслідками, що ускладнює формування громадянської згоди¹⁸.

Аргументом на користь цієї тези є те, що правляча еліта не мала своєї власної ідеології державного будівництва, а запозичила й адаптувала до свого рівня готові ідеологічні форми, які використовувала для своєї легітимації, а не задля масштабної трансляції у суспільство з метою перетворення населення на націю. Деідеологізація суспільства обернулася не лише втратою ціннісних і нормативних орієнтирів, а й повальним цинізмом влади й самого суспільства, взаємним відчуженням та фрагментацією суспільних груп, соціальною поляризацією еліт та більшості громадян й тотальною недовірою до влади та державних інститутів¹⁹.

Дві України, дві нації (Микола Рябчук)

Якщо застосувати схему чеського соціолога М. Гроха щодо етапів національного розвитку то, на думку М. Рябчука, Україна знаходиться на другому (культурно-освітньому) етапі націєтворення.

Дослідник виокремлює три головні перешкоди на шляху формування повноцінного громадянського суспільства в Україні. По-перше — це етатистська спадщина радянських часів, звичка населення до державного патерналізму, його

¹⁶ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. — С. 263.

¹⁷ Касьянов Г.В. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. — С. 139.

¹⁸ Там само. — С. 395–396.

¹⁹ Там само. — С. 402.

громадянська пасивність та відчуженість. По-друге — це мовно-культурна різноманітність населення, яка великою мірою розділяє інституції громадянського суспільства за мовно-етнічним принципом, замість робити їх загальнонаціональними. І по-третє — це відсутність справжніх економічних реформ, а отже, й відсутність економічних підстав для емансипації громадян від держави²⁰. М. Рябчук вживає поняття «зона відчуження» при означенні недовіри населення до влади, яка має кілька вимірів — етнокультурний, політичний та економічний²¹.

Роки державної незалежності, як доводить М. Рябчук, не принесли сподіваної консолідації української політичної нації, а унаочнили драматичний процес формування двох різних українських націй з істотно відмінними мовно-культурними ідентичностями, історичними нарративами, системами політичних цінностей та діаметрально протилежними політичними й геополітичними орієнтаціями. Перша — це нація, ідентичність якої в основному оформилася у ХІХ столітті шляхом мовно-культурної, а згодом і політичної емансипації від панівного імперського «Іншого». Друга — українська нація, яка почала формуватись після 1991 року, завдяки політичній емансипації від московського Центру — але без ефективної емансипації мовно-культурної²².

Аналізуючи політичні процеси, насамперед із культурно-антропологічного погляду, автор намагається з'ясувати причини сумнозвісної української амбівалентності, акцентуючи на посиленні авторитарних тенденцій в Україні та дедалі гострішій боротьбі слабкої авторитарної держави із молодим громадянським суспільством. Методологічним ключем до аналізу цього протистояння М. Рябчук обрав концепцію «моментократії», тобто уявлення про пострадянські олігархічні режими як про утворення, позбавлені будь-яких ідеальних візій національного майбутнього і, відповідно, стратегії його досягнення, які заклопотані головно вирішенням поточних («моментальних») проблем, пов'язаних насамперед з утриманням і зміцненням своєї авторитарної влади та особистим збагаченням.

М. Рябчук обстоює концепцію «двох Україн», реінтерпретуючи її як вияв радше внутрішньої (світоглядної), ніж зовнішньої (суто географічної) роздвоєності. На конкретних прикладах він показав як суспільна амбівалентність, успадкована від комунізму, виявляється у чотирьох різних сферах: мовній політиці, політиці символічних (зокрема, історичних) репрезентацій у міжнародній політиці та політиці інтра- й інтеррегіональній. Дослідник доводить, що суспільна амбівалентність істотно ускладнює процеси позитивної трансформації в країні, її ефективно плекають і використовують посткомуністичні еліти для утримання суспільства в негромадянському, легкоманіпульованому стані.

На думку М. Рябчука, на території України виник доволі унікальний феномен синхронного співіснування двох націй. З одного боку, у західній частині

²⁰ Рябчук М. Дилеми українського Фауста. — С. 16.

²¹ Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. — К., 2004. — С. 7.

²² Рябчук М. Постколоніальний синдром: спостереження. — К., 2011. — С. 209.

України сформувалася новочасна українська нація з цілком модерною національною самосвідомістю. З іншого боку, у східній Україні перетворення домітного «малоросійського» етносу в українську націю так і не набуло масового характеру, внаслідок чого наприкінці ХХ століття протоукраїнський етнічний субстрат має тут радше «місцеву», ніж модерну національну ідентичність. Така ідентичність є вкрай аморфною і нестійкою перед натиском модернізаційних чинників²³. Ці міркування спонукали М. Рябчука назвати «далекий схід» і «далекий захід» України різними країнами, світами, цивілізаціями²⁴.

Дослідник виокремлює й характеризує різноманітні ідентичності в Україні: російську, українську, «малоросійську», радянську, «тутешню». Зокрема, він прослідкував існування в Україні взаємовиключних ідентичностей — радянської і антирадянської, українобофської і українофільської, антизахідної і проєвропейської. За оцінками М. Рябчука, лише третина населення України має чітку національну самосвідомість і однозначно ідентифікує себе з українською політичною нацією. «Дві третини — це не росіяни, й не українці, це «местні», «тутешні», люди, які перебувають в донціональному рівні розвитку²⁵».

М. Рябчук вводить поняття «креольський націоналізм», який пов'язує з багатьма російськомовними українцями. В політичному плані — він цілком «український», тобто підтримує державну незалежність, територіальну цілісність, а також багато історичних міфів і символів, що поділяються з українськомовними. Однак у плані культурному та мовному він радше «російський» за своєю природою, тобто неприхильний до українофонів та сповнений упереджень щодо української мови та культури, яку й досі вважає нижчою, селянською культурою²⁶.

Шляхи для покращення національної справи М. Рябчук вбачає у пошуку суспільного консенсусу та нової політичної коректності. Зокрема, носії традиційно-української ідентичності повинні визнати російськомовну і російсько-культурну ідентичність як цілком повноцінну й повноправну складову ідентичності політичної. Натомість представники російськомовного табору мусили б підтримати дерадянізацію краю заради суспільної легалізації і легітимізації своєї російської мовно-культурної ідентичності²⁷.

Чинник мови у націєтворенні М. Рябчук вважає одним з пріоритетних, однак констатує великий вплив на цей процес мовно-культурних поділів, які істотно посилили загальну амбівалентність суспільства й ускладнили процес посткомуністичної трансформації. Вони ослабили суспільну довіру, згуртованість, солідарність²⁸. Це стало наслідком того, що в Україні не витворюється

²³ *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000. — С. 7.

²⁴ *Рябчук М.* Дві України: реальні межі, віртуальні війни. — К., 2003. — С. 19.

²⁵ *Рябчук М.* Від Малоросії до України. — С. 201.

²⁶ Там само. — С. 7–8.

²⁷ *Рябчук М.* Постколоніальний синдром. — С. 211.

²⁸ *Рябчук М.* «Сяк-так, абияк»: двадцять років посткомуністичної трансформації в Україні // Україна. Процеси націєтворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К., 2011. — С. 381–397.

почуття мовної єдності, солідарності. Вона розбита на три основні мовні підспільноти: україномовну, російськомовну, суржикомовну.

Втім, як уважає М. Рябчук, формування модерної української нації є загалом типовим процесом, характерним для всього новочасного світу і практично нічим не відрізняється від аналогічних процесів у Східній Європі. Розвиток українського етносу на більшій частині його території (в Російській, а згодом Радянській імперії) був загальмований або й силоміць зупинений, і його перетворення в модерну націю за «стандартною» східноєвропейською моделлю, так і не відбулося²⁹. Дослідник закликає здійснити послідовну дерадянізацію і вестернізацію краю, подолати радянську тоталітарну та російську колоніальну спадщини, щоб збудувати українську політичну націю, правову демократичну державу й вирішити мовно-культурний конфлікт.

Українці як громадянська нація (Ярослав Грицак)

Підставове положення дослідника полягає в тому, що Україна як держава відбулася, українська нація створена, а українці мають стільки націоналізму, скільки потрібно, щоб утримувати відносну політичну стабільність і будувати демократію.

Аргументи Я. Грицака наступні:

1) Україна постала із компромісу національно-демократичних сил Заходу, Центру й робітничого руху Донбасу. Усупереч прогнозам громадянської війни (типу Югославії), цього не відбулося, знайшлися шляхи порозуміння.

2) Помаранчева революція стала прикладом згуртованості нації. У ній проявилися такі риси як відносна політична стабільність України, наявність досить сильної та зоблізованої опозиції, здатність українських політичних еліт у критичний момент протистояння досягати компромісу³⁰. На думку дослідника, здобутками революції стали свобода вибору, нова історична пам'ять українського суспільства й усвідомлення того, що Україна не Росія³¹. Однак помаранчевій еліті не вдалося спрямувати українське націєтворення в русло будівництва громадянської нації.

3) Попри очевидний розкол українського суспільства, по всій Україні й у кожному регіоні зростає частина населення, яка добровільно й охоче а) ідентифікує себе з країною, в якій живе; б) вважає себе українцями; в) підтримує політичну самостійність Україні та г) пов'язує свої інтереси з її майбутнім. Довкола цих питань сформувалась переважна (50% і більше) або відносна (найбільша кількість голосів серед решти) більшість³². Тому потреба українсько-українського примирення є особливо актуальною.

Однією з ключових проблем українського націєтворення, як стверджує Я. Грицак, є домінування в Україні цінностей закритого суспільства, не надто

²⁹ *Рябчук М.* Від Малоросії до України. — С. 6.

³⁰ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. — К., 2011. — С. 151.

³¹ Там само. — С. 299–300.

³² Там само. — С. 171.

готового до змін, які сповідують еліта і громадяни. Але оскільки ідентичність і безпека є базовими цінностями українців, вони об'єднують останніх у напрямку досягнення рівня забезпеченості й соціального захисту.

Я. Грицак доводить, що в сучасній Україні головне протистояння відбувається не між українською та російською ідеями, а між різними варіантами українського проекту — україномовного (українського етнічного), російськомовного (малоросійського), радянського тощо. З одного боку, це ускладнює відносини між населенням, а з іншого — змушує шукати шляхи компромісу, взаєморозуміння, єдності³³.

Роль регіоналізму у процесі націєтворення Я. Грицак проаналізував зокрема досліджуючи лояльність та ідентичність у Львові та Донецьку³⁴. Він доводить, що регіональний сепаратизм не є антиукраїнським або сепаратистським, а Львів і Донецьк є не символами поділу України на дві частини. Це швидше свідчення розмаїття країни, яка різними шляхами рухається у новий час, позаяк вона вийшла з різного минулого. До характеристики ідентичностей мешканців Львова і Донецька Я. Грицак застосовує поняття «множинної модерності». Промовистим є той факт, що Київ розмовляє як Донецьк, а голосує як Львів. Отже, різниця між Львовом та Донецьком може бути драматичною, але не трагічною, яку їм приписують окремі аналітики і політики.

Я. Грицак не вважає мову мірилом ідентичності в Україні. Це пов'язано з тим, що більшість мешканців України, згідно соціологічних даних, ідентифікують себе з титулярною нацією, навіть якщо вони не розмовляють українською мовою. З іншого боку, конфліктогенність мовної ситуації в Україні зростає, коли захист свого права вживати рідну мову переходить із площини щоденних інтересів у площину цінностей, тобто коли мову сприймають як підставу ідентичності³⁵.

Важливим чинником націєтворення, на який звертає увагу Я. Грицак, є історична пам'ять, історичні міфи, національні символи. Вони можуть посприяти як розколу, так і консенсусу в суспільстві. Прикладом останнього став консенсус в Україні щодо голоду 1932–1933 років у тому сенсі, що він мав не природній характер і був геноцидом. На державному рівні відбулося відзначення 75 роковин трагедії й створено «Книгу пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні». Крім давніх історичних коренів, історії козацтва, історичним аргументом стала боротьба за державність у 1917–1921 рр., у часи Другої світової війни. З іншого боку, національна та радянська версії української історії вносять елементи розколу в суспільство. Особливу увагу Я. Грицак звертає на те, як саме історичні міфи, національні символи тощо поширюються через комунікативну мережу і як їх сприймають в суспільстві³⁶.

³³ Там само. — С. 60.

³⁴ *Грицак Я.* Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів — Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. — Львів — Київ, 2007. — С. 27–60.

³⁵ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. — С. 174, 177.

³⁶ Там само. — С. 60.

Українці — неочікувана нація (Ендрю Вілсон)

Е. Вілсон — один із небагатьох зарубіжних вчених, який вивчає українське сучасне націєтворення як складне та багатолике явище. Він загалом вдало показав найважливіші фази та елементи уяви й конструювання української нації, досліджуючи різні аспекти життя сучасної України: політику, економіку, релігійне життя, культуру, національну справу. Проаналізований великий фактологічний матеріал дозволив автору зробити висновки, що Україна — важлива частина нової Європи. Він стверджує, що позитивний погляд на Україну як на певну геополітичну й історико-культурну реальність поступово утверджується на Заході, особливо після Помаранчевої революції. Вілсонова книга певною мірою є ілюстрацією того, якою бачать Україну західні інтелектуали.

Е. Вілсон називає українців несподіваною нацією, тому що постання незалежної української держави 1991 р. стало великою несподіванкою для західних урядовців, науковців і промисловців. Україна розглядалася як малоімовірний кандидат на нову національну державу, з огляду на притаманні їй етнічне, мовне, релігійне та регіональне різноманіття. Та попри це, на думку Е. Вілсона, несподівана нація все ж є нацією — не більшою й не меншою мірою, ніж багато інших. Нова Україна може бути неоднорідним суспільством, однак спроби вибудувати з цієї неоднорідності єдність є цілком нормальним процесом.

Е. Вілсон намагається представити «Україну» як продукт різноманітних уявлень, і власне українських, і чужих. «Нині українці на наших очах стають нацією, однак це не означає, що вони завжди були українцями»³⁷. Він доводить, що сила імпульсу, здатного рухати країну вперед після 1991 р., була невелика, не існувало потужного руху за незалежність, здатного створити нову державу за власним проектом. «Стара гвардія» залишалася при владі, трохи налякана, але все ще здатна подбати про власні інтереси»³⁸. Дослідник стверджує, що процес націєтворення відбувається загалом нормально, проте якому особливо заважає «жахлива» економіка.

Проблеми у творенні політичної нації, на думку Е. Вілсона, лежать у площині існування радянської спадщини, яка зберігається у політичній та економічній сферах. Дослідник вважає, що зміцнення української демократії, формування дієвого громадянського суспільства та верховенства права наражатимуться на чималі труднощі доти, доки українські еліти мислитимуть і діятимуть згідно з радянськими традиціями блату, кумівства та компромату. Окрім того, політичні та економічні проблеми тісно пов'язані з національним питанням. Вихід з економічної кризи покращиться через об'єднання переважної більшості населення навколо національної ідеї.

За переконаннями Е. Вілсона, у східних районах України місцеві росіяни здебільшого мають радянську ідентичність. У ХХ ст. радянський «плавильний котел» національностей знайшов для себе у Східній Україні дуже вдячний

³⁷ Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація / пер. з англ. Н. Гончаренко, О. Гриценко. — К., 2004. — С. 10.

³⁸ Там само. — С. 280.

матеріал³⁹. Оскільки в цілому українська ідентичність донедавна мусила розвиватися в межах держав інших народів, тому Україна не є неєвропейською, ані цілком європейською; вона завжди стояла на роздоріжжі культурних впливів. Дослідник доводить, що всередині країни між українофонами та русофонами панує приблизна кількісна рівновага при триваючій конкуренції між антиросійським та панслов'янським варіантами української національної ідентичності. У громадській думці немає єдності ані щодо проблем зовнішньої політики, ані щодо внутрішньої.

Е. Вілсон доходить висновку, що українська нація все ще не є цілком «збудованою» в сенсі сформованості чітких ексклюзивних ідентичностей. Точніше, українську ідентичність іще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, із якими пов'язувалося життя українців протягом століть — російської, радянської, польської тощо⁴⁰. Головний висновок Вілсона полягає в тому, що хоча українське суспільство є двомовним і двоетнічним, воно не є біполярним, бо лінії мовного та етнічного поділу не збігаються за рахунок високого ступеня русифікації серед українців. Україна має серйозні проблеми з формуванням національної єдності на основі свого минулого. Українці не завжди існували як нація, вони були «створені» або «винайдені», подібно до будь-якої іншої нації, однак це націєтворення розпочалося досить пізно і досі не завершилося.

Дослідник проводить паралелі з творенням націй у інших народів, зокрема, словаками, яким доводилося «виходити з тіні» сусідів, аби створити свою власну, окрему ідентичність у середині ХХ століття. Однак нову національну ідентичність слід будувати на міцних підвалинах, даючи раду власному минулому, зокрема із радянською спадщиною.

Е. Вілсон розглядає мовно-культурний чинник націєтворення з двох сторін. По-перше, сучасна Україна успадкувала низку внутрішніх етнічних, мовних, релігійних і регіональних відмінностей, що є складнішими, ніж у більшості країн, і багато з відмінностей ділять українців між собою не меншою мірою, ніж відокремлюють їх від інших народів. По-друге, ці поділи не обов'язково накладаються одні на інші й Україна може жити з таким різноманіттям — чи пристосовуючись до нього, чи слідуючи американській zasadі «*e pluribus unum*» («єдність із множинності»)⁴¹.

Характеризуючи роль релігійного фактора в націєтворенні, Е. Вілсон звертає увагу на розкол православної спільноти на три частини, який відображає і навіть посилює інші поділи в українському суспільстві. Саме тому ті, хто прагне бачити Україну згуртованішою, намагаються збудувати якусь форму загальної релігійної єдності. Але кожна з трьох різних «національних» церков пропонує інший різновид національної ідеї. «Те, наскільки виразними залишатимуться релігійні відмінності, може бути добрим індикатором того, чи Україна виявить

³⁹ Там само. — С. 349, 355.

⁴⁰ Там само. — С. 378.

⁴¹ Там само. — С. 334.

здатність до гнучкішого розвитку, чи їй судилося і далі існувати з нинішніми внутрішніми поділами і розколами⁴².

Сценарії подальшого процесу націєтворення в Україні Е. Вілсон вбачає такими. Перший можливий сценарій полягає в повільній українізації, яка поступово перетворить локальні або невизначені ідентичності, усе ще поширені між двома полюсами (Галичиною та Кримом). Ще одна можлива перспектива полягає в тому, що ця імовірна майбутня українськість згуртовуватиметься на основі наддніпрянського українського націоналізму. Третій варіант полягає в тому, що Україна розвиватиметься як «постмодерна» нація, з поліфонією ідентичностей, міфів та символів замість культурної уніфікації, яка була характерною швидше для націоналізму XIX ст.»⁴³ Загалом, Е. Вілсон висуває на перший план успіхи та досягнення «неочікуваної нації» і прагне показати, що Україна — це важлива частина нової Європи і вона має турбувати світ.

Підсумовуючи існуючі концепції і погляди на «український варіант» націєтворення, слід зазначити про домінування положення, що українці знаходяться на початковому етапі творення політичної (державної нації). Аналіз її ознак (дієздатне громадянське суспільство, правовий характер держави, свобода економічного життя, діяльність політичних і неполітичних інституцій тощо) призводить до висновку, що процес формування української нації ще не завершився, хоч розпочався, як і формування інших східноєвропейських націй, кілька століть тому. Проблемні моменти стосуються мови, існуючого регіоналізму, національної економіки, національної свідомості (ідентичності), цінностей українців, національної ідеї тощо. Після 1991 р. громадянське суспільство перебуває на стадії становлення, час від часу з'являється національний консенсус, натомість замість них спостерігається роздрібненість країни, подальше панування радянської ментальності та ностальгія за радянськими часами.

З іншого боку, дослідники апелюють до різних прикладів існування громадянської нації: «живий ланцюг» від Львова до Києва 1990 р., референдум 1991 р., політичний консенсус під час прийняття Конституції 1996 р., Помаранчева революція та ін. Зокрема, остання показала, що український політичний патріотизм говорить і російською мовою, оскільки Майдан був двомовний. Для багатьох людей мовне питання не пріоритетне, бо вони можуть спілкуватися обома мовами. В принципі, офіційна двомовність є нормальною практикою у багатьох правових ліберально-демократичних державах. Проте цей факт не повинен применшувати конфліктний потенціал, який містить у собі мовне питання в Україні. Загалом, мова як підґрунтя або важливий чинник націєтворення виходить на передній план тоді, коли бракує інших ознак нації.

Побутовують твердження, що яскраво виражений регіоналізм в Україні становить великий виклик для стабільності та утворення нації. Різний історичний досвід, регіональні відмінності уповільнюють процес консолідації нації. З іншого боку, це спонукає до переговорів та пошуку компромісів. Лунають заклики використати досвід європейських країн, які мають федеративний устрій.

⁴² Там само. — С. 408.

⁴³ Там само. — С. 346.

В історичній літературі доводиться, що шанси на те, що ліберальний, інклюзивний націоналізм матиме успіх в Україні, є непоганими. В Україні та за її межами наявний широкий консенсус, що творення нації так само не завершено, як і консолідація демократії. Але в жодному суспільстві вони не завершені раз і назавжди.

Етнічна, мовна, конфесійна й інша різномірність українського населення, безумовно, ускладнює процес націєтворення, залишаючись потенційним чинником політичної дестабілізації, а проте ця ж таки різномірність парадоксальним чином сприяє стабільності, спонукаючи практично всі політичні сили в сьогоднішній Україні до поміркованості, розсудливості, постійного врахування інтересів протилежної сторони, себто пошуку своєрідного консенсусу. Більшість прогнозів є оптимістичними в тому сенсі, що процес націєтворення в Україні відбуватиметься без надмірних конфліктів, себто матиме м'який, еволюційний, цивілізований характер. Таким чином, український варіант становлення нації має свої специфічні риси і особливості, де, крім інших, важливу роль відіграє геополітичний чинник. Тому дискусія про творення української нації життєво необхідна.